

УДК [94:355:327](477.75=1-81/-82)«15/16»:930.2(100)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.13>**Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ***кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики**Львівського національного університету імені Івана Франка,**вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79001 (serg.kozlovskyy@gmail.com)***Serhii KOZLOVSKYI***Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies**Ivan Franko National University of Lviv,**1 Universytetska Street, Lviv, Ukraine, 79001 (serg.kozlovskyy@gmail.com)***ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>**Researcher ID:** OCV-6156-2025**ОБЛОГОВЕ МИСТЕЦТВО У ВІЙСЬКОВІЙ СПРАВІ
КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV–XVI СТ.)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати особливості облогової тактики кримців, місце цієї тактики у військовому мистецтві та військових кампаніях Кримського ханства, розглянути окремі випадки успішних та безуспішних штурмів міст / містечок у XV–XVI ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу. У роботі застосовано методи історико-джерелознавчого аналізу для вивчення матеріалів середньовічних хроністів, історико-порівняльний метод для з'ясування причин успіху й невдач в облогах, історико-системний, для з'ясування складових елементів облогового мистецтва кирилли. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному аналізі облогового мистецтва кримців, його значенні для тактики і стратегії війська кримських татар. Проаналізовано складники облогового мистецтва кирилли, причини успіхів та невдач татар при штурмах окремих міст. Розглянуто облоги й штурми кримцями окремих міст. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що кримські татари володіли обловим мистецтвом, однак воно мало свої особливості, зважаючи на тактику та стратегію кирилли, склад їх військ. Облога міст не була одним з основних завдань військ кримських татар, оскільки першочергового значення у військовій стратегії кримців займало пограбування інших держав, руйнування їх демографічного та економічного потенціалу. Зважаючи на те, що головними складниками тактики кирилли були швидкість та маневреність, доводилося жертвувати важким озброєнням (артилерією), і це могло не відбитися на можливості кирилли вести ефективну облогу. Маючи нечисленну артилерію, кримські татари під час облоги намагались або підпалити ворожі укріплення або зробити підриви в мурах за допомогою порохових зарядів. З розвитком кам'яних фортифікацій міст та збільшенням їх артилерійського парку можливості кримців штурмувати такі твердині стали ще більш обмеженими.

Ключові слова: Кримське ханство, військове мистецтво, кирилли, військо, тактика, облога, штурм, артилерія, кампанії, втрати.

**SIEGE ART IN THE MILITARY AFFAIRS
OF THE CRIMEAN KHANATE (15TH–16TH CENTURIES)**

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze the features of the siege tactics of the Crimeans, the place of this tactic in the military art and military campaigns of the Crimean Khanate, to consider individual cases of successful and unsuccessful storming of cities/towns in the 15th–16th centuries. **The research methodology** is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach. The work uses methods of historical and source analysis to study the materials of medieval chroniclers, a historical and comparative method to clarify the reasons for success and failure in sieges, and a historical and systemic method to clarify the components of the siege art of the Crimeans. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive analysis of the siege art of the Crimeans, its significance for the tactics and strategy of the Crimean

*Tatar army. The components of the siege art of the Crimeans, the reasons for the successes and failures of the Tatars in storming individual cities are analyzed. The sieges and assaults of individual cities by the Crimeans were considered. **Conclusions.** As a result of the study, it was found that the Crimean Tatars possessed the art of siege warfare, but it had its own peculiarities, taking into account the tactics and strategy of the Crimeans, the composition of their troops. The siege of cities was not one of the main tasks of the Crimean Tatar troops, since the plunder of other states, the destruction of their demographic and economic potential was of primary importance in the military strategy of the Crimeans. Given that the main components of the Crimean tactics were speed and maneuverability, it was necessary to sacrifice heavy weapons (artillery) and this could not affect the Crimean's ability to conduct an effective siege. Having a small artillery, the Crimean Tatars during the siege tried either to set fire to enemy fortifications or to blow up the walls with gunpowder charges. With the development of stone fortifications of cities and the increase in their artillery park, the Crimeans' ability to storm such strongholds became even more limited.*

Key words: Crimean Khanate, military art, Crimeans, army, tactics, siege, storm, artillery, campaigns, losses.

Постановка проблеми. Завдяки ефективним тактиці та стратегії кримці мали змогу не лише захищати власну державу, а й вести активну зовнішню політику, протистояти таким потужним державам, як Московське царство, Польське королівство (Річ Посполита), ВКЛ та інші, які мали значно більший військовий та людський потенціали. Дослідники, які вивчають Кримське ханство, звертають увагу насамперед на його політичну історію, економічні та соціальні відносини. Якщо мова заходить про військове мистецтво кримських татар, історики розглядають насамперед подієву історію, опосередковано згадуючи про організацію війська кримли, його тактику тощо. Саме через недостатньо вивчене військове мистецтво кримців частина дослідників необґрунтовано й бездоказово стверджує, що кримли були нездатні вести облогу та штурми міст.

Мета статті – проаналізувати особливості облогової тактики Кримського ханства, місце цієї тактики у військовому мистецтві кримських татар, розглянути окремі випадки успішних та безуспішних штурмів міст у XV–XVI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XV–XVIII ст. Кримське ханство відігравало вагомий роль у Східній Європі, було державою, на думку якої зважали та яку остерігалися. Татарські військові походи й грабіжницькі рейди стали великою проблемою для Польщі, ВКЛ, Московії та інших держав, які змушені були буквально відкуповуватися від кримли, щоб уберегти свої території від грабежу та терору. Оскільки кримці діяли на величезних степових просторах, інші держави просто фізично не могли створити суцільну потужну систему оборони вздовж своїх кордонів, щоб зупинити атаки кримських татар. Польський дослідник А. Гліва наводить разючі цифри людських втрат Речі Посполитої, Московії, Угорщини та інших держав з кінця XV до кінця XVII ст. – до 2 млн осіб викрадено татарами [1, с. 128]. Військова доктрина кримли мала виключно наступальний характер, однак татари не прагнули захопити та контролювати чужі території, а займалися людоловством (захоплення полонених – ясир) та грабіжництвом [2, с. 102]. Стратегія кримців базувалася на розоренні інших держав. Зважаючи на те що більшість населення проживала в сільській місцевості, для руйнування економічного та демографічного потенціалу іншої держави достатньо було здійснити масове викрадення селян і зниження житлової інфраструктури через підпали. Ханство мало обмежені людські ресурси – у XV–XVI ст. населення держави становило 200–300 тис. осіб [3, с. 38, 40–41]. З огляду на це, хани не могли постійно утримувати велике військо та навіть зібрати таке при масштабній мобілізації. Слушною в такому разі є думка польського дослідника Л. Підгородецького, який зауважує, що хан, залучивши загопи союзників (черкеси, ногайці, інші), міг зібрати військо чисельністю 40–50 тис., з яких власне кримців було 20–30 тис. [3, с. 42]. Із

цим погоджується автор дослідження: під час масштабних військових походів та грабіжницьких набігів хани могли зібрати кілька десятків тисяч кримськотатарських воїнів [4, с. 89]. З огляду на обмежені людські ресурси та стратегії кирилли, формувалась і їхня військова тактика – маневрений бій, масовий обстріл ворога з великих дистанцій, заманювання в засідки. Татари намагалися, за можливості, уникати битв із ворожим військом, вести бойові дії на виснаження, вдавалися до різноманітних обманів та хитрощів, утеч, що давало змогу уникати великих втрат в особовому складі війська.

Якщо європейські війська переважно робили ставку на важко озброєну кінноту, піхоту озброєну вогнепальною зброєю та артилерією, то кримці – на мобільних легкоозброєних вершників. Така тактика мала свої переваги і недоліки, оскільки для того, щоб дотримуватися швидкого темпу просування, татарські вершники вимушені були пожертвувати важким озброєнням, яке б гальмувало їх рух. Саме тому навіть у масштабних військових кампаніях кримські татари могли використовувати трохи більше 20 гармат, переважно легких [5, с. 126]. Наприклад, у поході 1551 р. проти Польщі кримці мали, за різними оцінками, від 8 до 25 гармат [6, с. 35]. Через невелику кількість артилерії для кримців проблематичними були облога та штурм міст та фортець. Хани й воєначальники знали слабкі сторони свого війська та не прагнули тривалих облог, які могли призвести до великих втрат. Не випадково османський мандрівник та хроніст Мустафа Наїма у своїх записах процитував лист кримського хана Газі Герая командуванню османського війська у відповідь на запрошення долучитися до спільного походу: *«Наука здобування фортець – не справа татар. А от поруйнувати набігом країну та заготувати припаси шляхом захоплення-плюндрування недовірських маєтностей та бранців – це обов'язок татар»* [7, с. 33]. Щось подібне можна знайти в записах посла Священної Римської імперії в Московії – Сигізмунда Герберштайна: *«Вони рідко беруть в облогу фортеці й міста [а спалюють села і села] і бувають так задоволені заподіяним ними руйнуванням, ніби, на їхню думку, що більше вони спустошать земель, то ширше робиться їхнє царство»* [8]. Італійський дипломат О. Гваньїні взагалі упереджено стверджував, що кирилли не здатні захоплювати фортеці: *«Вони не здатні до здобуття замків, бо не використовують гармат і рушниць, навіть бояться їх, як твердить їхня приказка: «Гармата бах, душі нема» (Alcurruk, dusza iok). Якщо ж вони й візьмуть який-небудь замок, то спалюють і спустошують його, а здобич і полон, людей та худобу женуть до своїх орд»* [9, с. 702]. На думку дослідника Л. Підгородецького, татари рідко нападали на міста та фортеці, оскільки останні були добре забезпечені вогнепальною зброєю та артилерією [3, с. 95]. Водночас, якщо міста чи фортеці мали слабкі фортифікації та гарнізони, а їх здобуття гарантувало чималу здобич, кримці неодмінно користалися такою нагодою. Як уже зазначалося, кримці не мали чисельного артилерійського парку, тому при штурмах вчиняли пожежі, робили підриви / підкопи мурів, використовували зрадників. Найбільш успішними для татар були здобуття фортець та міст у другій половині XV – першій половині XVI ст., оскільки в багатьох випадках твердині мали дерево-земляні укріплення, які можна було підпалити (за допомогою соломи, деревини, запальних стріл), зробити в них проходи.

У 1474 р., згідно з повідомленнями С. Рудницького, татари здобули Збараж [10, с. 52]. У другій половині XV ст. між Великим Князівством Литовським та Московією точилося протистояння за спадщину Київської Русі. Водночас польський король Казимир IV зближувався з ординським ханом Ахматом. Щоб перешкодити союзу Орди та Польщі, кирилли в 1480 р. здійснили набіг на Поділля. Хан Менгі I Герай прагнув завдати болісного удару Польщі, водночас, за однією з версій, його підмовили московити. Татари вирішили атакувати Київ, зважаючи на слабкість його фортифікацій та малий гарнізон, а також раптовість свого нападу. Місто мало дерево-земляні укріплення, тому їх можна було легко підпалити [11]. Для

десятитисячного війська киримли, у складі якого були загони османів та артилерія, Київ з населенням до 5 тис. осіб (включно з бійцями гарнізону) не становив великої перешкоди. Окрім того, воєвода Іван Ходкевич, командувач гарнізону, дізнався про наближення кримці за 4 дні до нападу й не встиг організувати оборони [12, с. 275]. 1 вересня 1482 р. татари підійшли до міста, оточили його, здійснили обстріл, а потім підпалили одночасно з двох сторін – частина містян вимушена була тікати від пожеж та потрапила одразу в полон киримли (включно з воєводою з родиною), однак інші залишились у місті [13, с. 93]. Попри різні версії, населення Києва не було повністю винищене, хоча жертви були численними. Згідно з літописами, війська Менглі I захопили також 11 міст, включно із Житомиром, Васильковом, Каневом та іншими [14, с. 41]. Хоча варто зазначити, що вказані міста насправді були великими селами із занедбаною фортифікацією та не могли чинити тривалого опору.

Після того як ханство потрапило у васальну залежність від Османської імперії (1475 р.), султани почали залучати кримськотатарське військо до різних військових кампаній. Наприклад, у 1484 р. киримли допомогли османам здобути молдавські фортеці Аккерман та Кілію, що дозволяло контролювати басейни рік Дунай і Дністер. Як нагороду, хану було дозволено розширити територію його держави до Аккермана та надано право збирати данину з Молдови та Валахії [15, с. 15]. Далі османи регулярно залучали кримських татар у конфліктах на Заході, насамперед проти держави Габсбургів, під час боротьби за Угорщину. Знаючи про сильні сторони киримли, султани використовували їх насамперед для спустошення ворожих територій, наведення паніки серед населення інших країн, завдання ударів за системою логістики ворожих держав, для облог фортець, проведення розвідки. За підрахунками дослідника Д. Пітчера, протягом двох століть протистояння за угорські території киримли 17 разів надали своєчасну допомогу османам [16, с. 122]. Водночас лісова місцевість, велика кількість водойм, гори, які були притаманні угорському рельєфу, сильно обмежували маневреність кінноти кримці на відміну від степової зони. У лісах навіть за допомогою частоколу та інших примітивних перешкод з деревини, місцеві мешканці могли чинити ефективний спротив кінним воїнам киримли [17, с. 47].

Кримські хани вели запеклу боротьбу з Московією за Астраханське ханство – кожна сторона прагнула поставити на чолі держави свого ставленика. У 1546 р. астраханський хан Ак-Кубек, скинутий з престолу своїм небожем Ямгурчі, звернувся по допомогу до кримського хана Сахіб I Герая. Останній вирішив допомогти Ак-Кубеку й організував похід на Астрахань, маючи у складі свого війська, серед іншого, 60 гармат. Коли кримці наблизилися до міста, хан виділив для штурму частину війська та 20 гармат [5, с. 128]. Ямгурчі втік з Астрахані, а місцевий гарнізон був неготовим до тривалого протистояння. Хроніст Реммаль Ходжа так описував штурм Астрахані: *«Рано-вранці на світанку військо, обложивши фортецю на березі річки Еділь [Волги] і з боку пагорба біля Астрахані, коли око бачило око, вистрілили з гармати зарбзен. А народ Астрахані був в очікуванні, підвівшись із місць. І бачили тоді все, але що ж вони бачили – двадцять гармат зарбзен і близько тисячі рушниць вистрілювали одночасно. А витязі [еренлер] пішли маршем зі словами «Аллах, Аллах!»* [18, с. 276]. Киримли випустили також понад 20 тис. стріл та змогли здобути Астрахань.

У 1550 р. (за іншими даними в 1551 р.) кримці здійснили черговий похід на Поділля. Військо татар, маючи артилерію, підійшло до Брацлава. Замок міста був дерев'яним, як і захисні мури, не мав власного водозбору, а за міськими воротами стежили лише два козаки [6, с. 31]. Гарнізон міста мав дві великі й чотири польові гармати, однак з поганими колесами та кріпленням, кілька бочок пороху, 50 набоїв для великих гармат та 200 для малих. Гарнізон мав мізерну кількість воїнів – 50 осіб (за іншими даними лише 8) та невелику кількість чоловіків без військового вишколу, відчував гостру нестачу харчів, тому не міг вести тривалу оборону. 2 вересня

1551 р. до Брацлава підійшло військо киримли під командуванням Девлет Герая, у складі якого був загін османів, підрозділи молдован, від 8 до 25 гармат. Татари розпочали обстріл міста із чотирьох напрямків, який тривав кілька днів [19, с. 180]. Під час обстрілів гарнізон втратив лише кількох бійців, вочевидь або завдяки тому, що захисники добре сховалися або ж гармати обслуговували не османи, а саме татари, які не мали належного досвіду [5, с. 128]. Зважаючи на неможливість вести тривалу оборону та відсутність допомоги ззовні, командувач гарнізону вирішив капітулювати та здав місто ворогу. Хан спалив фортецю, а більшу частину населення забрав у полон – врятуватися змогли понад 200 мешканців [6, с. 36].

Навесні 1571 р. маючи бажання покарати московського царя за несплату данини та отримати велику здобич як компенсацію, хан Девлет Герай вирушив у похід на Москву, зібравши 30–40 тис. воїнів [20]. Кримці не планували штурмувати великі міста, оскільки не взяли в похід артилерію. Московські війська прагнули нав'язати ворогу бій поблизу Серпухова, на підготовлених позиціях, однак завдяки розвідці та зрадникам хан дізнався, де розташоване московське військо, і киримли обійшли його з флангу, форсували ріки Оку та Угру, розбили на своєму шляху загони воєводи Я. Волинського та 2 червня були вже поблизу Москви. Цар Іван IV перебував на той час за межами столиці (за однією з версій – утік з Москви), а місто з населенням понад 100 тис. осіб було переповнене також біженцями. У місто увійшла й частина московського війська, яка спільно з гарнізоном вели бої з кримцями. Дослідник С. Громенко зазначає, що бої були дуже інтенсивними (загинули два воєводи та був поранений головний воєначальник Московії), точилися й на вулицях околиць міста [21]. У результаті бойових дій спалахнули пожежі в передмістях Москви, які завдяки сильному вітру швидко поширилися на все місто, перетворившись на справжній вогняний смерч. Масштабні пожежі спричинили величезні людські жертви. Джером Горсей, англійський дипломат, який неодноразово відвідував Москву, так описував масштабну пожежу в Москві: *«Ворог запалив високу дзвіницю святого Івана, але в цей час піднявся сильний вітер і вогонь, що поширився, протягом шести годин перетворив у попіл усі церкви, палати, побудовані майже цілком із сосни і дуба, як у місті, так і в окрузі на 30 верст. Усе перетворилося на попіл; протягом шести годин загинуло кілька тисяч чоловіків, жінок, дітей... Вулиці міста, церкви, льохи й підвали були забиті померлими і задущеними до такого ступеня, що довго потім жодна людина не могла пройти через отруєне повітря й сморід»* [22]. У частині руських літописів теж указано, що Москва вигоріла повністю, а людські втрати були величезними [23, с. 191]. Вогонь спричинив детонацію порошу, який зберігався в підвалах веж [19, с. 183]. Московити (включно з боярами та знатним купецтвом), які намагалися врятуватись у кам'яних будівлях, гинули від диму. Частина людей спробувала покинути місто через північні ворота, унаслідок чого виникла давка із численними жертвами. Ті, хто зумів вибратися з охопленого вогнем міста, одразу потрапляли до рук киримли, тож не виключено, що кримці умисно підпалили Москву, щоб так отримати бранців та завдати ворогу багато шкоди. Захопивши десятки тисяч полонених, хан вирішив повертатися до Криму, на зворотному шляху розоривши рязанські землі. У результаті походу 1571 р., за підрахунками різних істориків, загинуло від 80 до 120 тис. мешканців Московії [24, с. 264]. Вочевидь, цифра 120 тисяч сильно завищена, однак людські втрати були великими, власне у Москві загинули десятки тисяч осіб. На думку С. Громенка, під час походу кримці винищили 60 тис. московитів і стільки ж захопили в полон, а папський легат Антоніо Поссевіно, який відвідав місто в 1580 р., нарахував там трохи більше 30 тис. жителів [21].

Як правило, кримські татари намагались оточити військо, щоб під час спустошень прилеглих територій місцеве населення не змогло сховатися за міськими мурами. Також киримли, взявши в облогу місто, прагнули насамперед або отримати великий викуп, або здолати гарнізон виснаженням. Наприклад, у 1496 р. кримці взяли в облогу Рівне та погрожували його спалити,

якщо містяни та шляхта не сплатять великий відкуп, що й було зроблено. У 1521 р. під час чергового походу проти Московії війська кирилми взяли в облогу Москву. Облога тривала приблизно з 1 до 4 серпня. Татарське військо перерізало всі шляхи сполучення міста з околицями й повністю блокувала Москву, де зібралася велика кількість населення, що в разі тривалої облоги могло призвести до голоду та епідемій. С. Герберштайн так описував ці події: *«Від такої кількості люду у фортеці стояв такий сморід, що якби ворог пробув під Москвою три або чотири дні, люди в облозі загинули б від зарази, оскільки в такій тісноті кожен повинен був віддавати данину природі там, де стояв»* [25, с. 33]. Не маючи достатньої чисельності війська щоб розбити ворога та зняти облогу, московський князь Василь III Іванович пообіцяв сплачувати данину хану, хоча після того як кирилми повернулися на Батьківщину, швидко відмовився від свого рішення [26]. У цьому поході кримські татари захопили кілька тисяч полонених.

Під час масштабного набігу татар на територію Речі Посполитої в 1589 р. кримці штурмували Баворов, дізнавшись, що в місті, за чутками, ховалась Ельжбета Замойська – сестра коронного гетьмана Я. Замойського. Кирилми вимагали, щоб містяни видали їм пані, однак захисники Баворова рішуче відмовилися виконувати вимоги кочівників. Під час штурму дійшло до того, що цивільне населення, яке сховалось у місті, використовувало як зброю реманент (коси, вила, сокири). Кримці змогли прорватись у місто, і населення втікало або ж до фортеці, або в заболочену місцевість поза Баворовим. Фортеця мала кам'яні мури, кілька гармат тож татари не змогли здобути її, згідно з польськими джерелами, втратили до 2 тис. воїнів [27, с. 132]. Слід згадати про те, що оборонців фортеці врятували загони під командуванням хмельницького старости Якуба Струся (до 500 бійців), які потіснили ворога, однак і самі зазнали великих втрат – загинув Струсь та чимало шляхтичів. Татари також змогли розгромити потужні війська під командуванням князів (воєвод) київського В. Острозького та брацлавського Я. Збараського, оскільки князі ворогували й не об'єднали свої сили [27, с. 132].

Не маючи чисельної артилерії, кримці могли пробити кам'яні мури міст та фортець за допомогою вибухових зарядів – воїни непомітно наближались до мурів, рили підкоп, закладали в нього вибухівку і так робили проломи в конструкціях. У 1569 р. османо-татарське військо знову наблизилося до Астрахані, однак, на відміну від 1546 р., місцевий гарнізон був готовий чинити опір. Оскільки османи залишили облогові гармати на Переволоці, а легка артилерія не могла руйнувати мури міста, було вирішено, що стіни підірвуть кирилми, встановивши заряди в підкопах. Однак, як стверджує дослідник С. Громенко, місцевість не дозволяла зробити підкопи: *«І посилали до міста кримського Мустафу із товаришами, розгледіти, де бути підкопу та іншим приступам» до Астрахані, проте одразу ж з'ясувалося, що «підкопом узяти її не можна, бо вода близько, і стояти біля неї довго, і людей втратити»* [28]. Гарнізон міста робив вилазки проти татар, завдаючи їм втрат. Османо-татарське військо так й не змогло здобути Астрахань, хоча й штурмувало місто понад десять днів.

Здатність воїнів кирилми встановлювати підривні заряди в підкопах під міськими мурами була оцінена османськими воєначальниками. У 1566 р. кримські татари допомагали османам штурмувати угорське місто Сігетвар, яке захищав гарнізон, чисельністю 2–2,5 тис. бійців під командуванням воєначальника імператора Фердинанда I, графа Міклоша Зріньї. За різними підрахунками, військо османів та їх союзників налічувало до 100 тис. бійців. 9 серпня османська артилерія почала вести обстріл міста, згодом піші воїни спробували атакувати місто одночасно з трьох сторін, однак зазнали невдачі. Навколо фортеці був дуже глибокий рів, затоплений водою, а місцевість навколо фортеці була болотистою. Щоб османські воїни мали змогу наблизитися до мурів, яничари зігнали місцеве населення із сусідніх сіл та змусили людей прокопувати канал для відводу води, робити доріжки з тростини. Однак і ці заходи не допомогли османам увірватися до фортеці. У відповідь на це османи посилили артобстріли фортеці,

а кирилми змогли зробити підкоп під південно-західним бастіоном та встановили там порохові заряди. 5 вересня османи підірвали заряди і через пролом у мурах увірвалися до фортеці. Граф Зрінїї, знаючи, що доля Сігетвара вирішена, з 800 бійцями, які залишалися живими, кинувся в останню атаку – воєначальник та його воїни загинули [29, с. 81]. Варто зазначити, що під час облоги Сігетвара помер також османський султан Сулейман. Військо кримських татар допомагало османам штурмувати м. Дьєр (Рааб) у 1594 р. – османи розгромили спочатку військо ерцгерцога Матяша, щоб воно не змогло деблокувати твердиню, а потім змусили залишки гарнізону капітулювати.

Як уже зазначалося, кримські татари успішно штурмували та здобували переважно невеликі міста зі слабкою фортифікацією та артилерією. Польський дослідник А. Гліва справедливо зазначає, що татари часто атакували невеликі міські центри, які не мали розвиненої оборонної системи [30, с. 103]. Наприклад у 1519 р. кримці спустошили Жовкву та Лежайськ [31, с. 87]. За інформацією італійського дипломата О. Гваньїні, у 1502 р. татари спалили Рясів, Ярослав, Белз, Кунів та інші міста [9, с. 355]. Щодо міст з більш-менш потужною кам'яною фортифікацією, кримці не наважувалися на штурми, а спалювали переважно околиці та посади – так було в 1591 р., коли під час чергового походу проти Московії кирилми спалили посади Тули та Серпухова [32]. Кримці здобули низку невеликих містечок під час походу до Угорщини, 2 липня 1594 р. впав Снятин, 3 липня були спалені Тлумач та Ніжин, 5 липня здобули Тименицю. 6 липня татари розпочали облогу Чешибіси – перший штурм гарнізон відбив і кирилми розпочали обстріл укріплень з гармат. Далі в Чешибісах розпочалася пожежа, кримці скористалися цим, і їхні піші воїни знову пішли на штурм, взяли місто. Слід зазначити, що всі захоплені міста мали дерев'яні укріплення, у них не було артилерії, а гарнізони були невеликими [33, с. 37–41].

Однак у багатьох випадках облога міст завершувалася для кримців невдачею та втратами воїнів. У 1505 р. загони кирилми намагалися штурмом здобути Слуцьк, робили підкопи під мури, намагалися спричинити пожежі, однак місто мало чималий гарнізон, серед якого було багато шляхтичів, а командувала обороною княгиня Анастасія Слуцька. Польський хроніст М. Стрийковський так описував дії кирилми: *«Навколо Слуцька вони все руйнували та штурмували замок, знаючи, що в ньому була лише княгиня, робили підкопи та підкладали вогонь. Але случани хоробро оборонялися, котрих зобов'язувала клятвою і просьбою княгиня Анастасія, щоб обороняли від поганського насильства єдиного свого спадкоємця. Під замком полягла велика кількість татар, бо в той час у Слуцьку в княгині Анастасії перебувало на службі багато шляхти і князів»* [34, с. 842]. Не зумівши отримати місто, загони кирилми під командуванням братів хана – Біті та Бурнаш Гераїв вирішили взяти реванш здобути містечко Новогрудок, обороною якого керував намісник-литовець Альбрехт Гаштольд. Гарнізон міста, у якому було багато шляхтичів, не лише відбивав атаки, а й робив вилазки, завдавав ворогу відчутних втрат, і татари поруйнували лише передмістя Новогрудка, а саме місто не змогли здобути. Про облогу Новогрудка згадував хроніст Мацей Стрийковський: *«Новгородському замку вони не змогли нічого вчинити, бо в той час воєводою в Новогрудку був Альбрехт Мартинович Гастовт, який добре укріпив замок. Разом з ним були городничий Маскевич, Іван Тризна, Немира й інші новгородські шляхтичі. Вони, виїжджаючи кожного дня із замку, нападали на татар і не дали їм учинити шкоди ні замкові, ні місту. Також розбито дуже багато татар стрільбою із замку. Татари, побачивши, що не можуть нічого вчинити ні замкові, ні місту, відійшли»* [34, с. 843]. У 1516 р. кирилми штурмували Буськ, однак не змогли взяти місто, хоча спалили його передмістя [34, с. 909].

У 1521 р. кирилми намагалися захопити Тулу. Цікавий факт, що в облозі на стороні ханства брали участь і загони під командуванням волинського шляхтича Євстафія Дашкевича, який

прагнув хитрощами потрапити до міста. Велику допомогу гарнізону Рязані надали гармаші під командуванням німецького найманця Іоанна Йордана, які вели прицільний вогонь з гармат, відбили кілька атак ворога. С. Герберштайн так описував події: *«Тоді пушкар Іоанн Йордан (Jordan) [за походженням] німець, уродженець Халя (Haal) в долині Інна (Oenis, Inn), швидше московитів оцінивши небезпеку, вистрілив на свій страх і ризик по татарам і литовцям з вишикуваних в ряд Kuglschmid [гармат] виявив їх задум, коли вони вже впритул наблизилися (до стін), так що з великої зброї їм не можна було заподіяти вже ніякої шкоди. Він доповів про це начальству і хотів стріляти, але ті не погодилися на це зі страху. Він таки вистрілив один раз у натовп неподалік царя [хана], чим привів їх у такий жах, що вони розбіглися геть від фортеці»* [8].

У 1532 р. війська кримців під командуванням хана Саадет I Герая, у складі якого було 1 500 яничар та 50 гармат, підійшли до Черкас і розпочали облогу міста. На думку польського хроніста М. Бельського, хан хотів атакувати свого племінника Іслам Герая, який висловив йому непокору, перебував під Черкасами, а пізніше втік до Московії [35, с. 567]. Цікавим є той факт, що обороною міста керував шляхтич Є. Дашкевич, той самий, який у 1521 р. з кримли брав участь у поході проти Московії. О. Гваньїні так описував штурм татарами міста: *«Коли ж, потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився»* [9, с. 378]. На думку дослідника Ю. Михайлюка, Черкаси вистояли перед татарами й тому, що своєчасно прибули польські війська, наближення яких змусило хана відступати [36, с. 137–138]. Загалом облога міста татарами тривала 13 днів [37, с. 83]. І. Тимів пояснює відступ татар від міста й тим, що кримли діяли спільно з московитами, і їм відводилася другорядна, відволікальна роль – татари мали відволікти на себе польсько-литовські війська, а в цей час московіти могли завдати удару по Києву [38, с. 8]. Варто зазначити, що татари знову спробували здобути Черкаси в 1574 р. (за іншою версією в 1575 чи навіть 1577 р.), провівши два нічних штурми, однак і цього разу місто вистояло [39, с. 114].

Під час масштабного набігу на територію Московії 3 серпня 1541 р. кримськотатарське військо під командуванням хана Сахіб Герая, маючи у своєму складі гармати та «містобійний наряд», підійшло до м. Пронська [40]. Незважаючи на те що гарнізон міста під командуванням Василя Жулебіна та Олександра Кобякова був нечисленний, захисники твердині мали гармати і вели вогонь по татарах, які намагалися підійти до мурів [41, с. 300–301]. На тих кримців, які все ж досягли мурів, скидали каміння. Хан хотів схилити гарнізон до капітуляції залякуванням, однак невдало. Татари почали споруджувати тури та інші облогові знаряддя, вочевидь на зразок тих, які використовували монголи в XIII ст. Водночас гарнізон та населення міста, включно навіть з дітьми, займався зміцненням оборони. А далі до Пронська підійшли московські війська, і хан вимушений був зняти облогу та відступити від міста.

21 червня 1552 р. до Тули підійшов семитисячний загін кримли. На наступний день до міста наблизилося татарське військо під командуванням самого хана, які після масованого бомбардування пішли на штурм досягнули мурів (деякі воїни видерлися на стіни), однак зазнали втрат та відійшли [42]. У руських літописах зазначено, що обстріли спричинили пожежі в місті: *«З гармат бив містом і вогняними ядрами та стрілами стріляв на місто і в багатьох місцях двори у місті загорілися»* [43, с. 83]. Однак гарнізон Тули зробив велику вилазку, захопив ханську артилерію та обоз, а далі до міста підійшли московські війська – і кримці були вимушені відступати. У 1577 р. кримли намагалися штурмувати Дубно, однак гарнізон міста заманив кримців у пастку: *«Наші влаштували на них засідку з рушницями. Коли ж татари, зробивши гаті через воду, із шаблями та луками йшли безпосередньо до замку і вже мало не взяли монастир Св. Хреста, на їх вдарили наші і відтіснили їх на вогнепальну засідку»* [9, с. 229].

Висновки. Кримськотатарське військо володіло облоговою технікою, щоправда ця техніка не передбачала довготривалих облог та штурмів. Кримці робили основну ставку на раптовість, допомогу колаборантів, слабкість фортифікацій та гарнізонів. Найбільших успіхів кирилли досягнули в XV – першій половині XVI ст., що можна пояснити тим, що міста та фортеці не мали розвиненої кам'яної забудови. Дослідники, які стверджують, що облогове мистецтво кирилли деградувало порівняно з облоговим мистецтвом монголів, забувають, що монголи, маючи значно більші людські ресурси, могли збирати більш чисельне військо. До того ж у XIII ст. штурмували міста переважно з деревино-земляною фортифікацією, оскільки міцні кам'яні фортеці становили для них велику проблему (це було доведено у військових кампаніях проти Угорщини 1241–1242 та 1285 рр.). Штурмуючи міста та фортеці, кримці прагнули насамперед підпалити укріплення ворога, підірвати його мури. Під час грабіжницьких набігів війська ханства прагнули насамперед блокувати міста, щоб у них не встигло сховатися цивільне населення. Акцентуючи на швидкості пересування, кримці жертвували артилерією, і це напряду впливало на їхні можливості штурмувати міста. Якщо ворожі міста мали більш-менш міцні кам'яні фортифікації, гарнізон мав артилерію, а неподалік перебувала підмога, то штурм таких твердинь для кирилли ставав безрезультатним – Слуцьк (1505), Черкаси (1532), Пронськ (1541) та інші.

Література

1. Gliwa A. Niewola branców tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doswiadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, 2019. S. 125–160.
2. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. пр.* Київ : Денеб, 2004. С. 99–103.
3. Podhorodecki L. Chanat Krymski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
4. Козловський С.О. Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 36(75), № 2. 2025. С. 84–91.
5. Козловський С. О. Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 53. Збірник наукових праць. За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ВДПУ, 2025. С. 123–133.
6. Nykiel B. Zdrada Bogdana Ślupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 29–59.
7. Наїма М. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ : Вид-во Жупанського, 2016. 288 с.
8. Herberstein S. Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscoviticarum commentarii. Translated and edited, with notes and introd. by R.H. Major. London Hakluyt Society. 1851–1852. URL: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>. (дата звернення: 05.10.2025).
9. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1004 с.
10. Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 31–32. 1899. С. 1–54.
11. Contarini A. Travels To Tana And Persia. 1923 URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> (Дата звернення 04.10.2025).
12. ПСРЛ. Т.26: Вологодско-Пермская летопись. М.; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1959. 415 с.

13. Гулевич В. П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 89–99.
14. ПСРЛ. Т.5: Псковские и Софийские летописи. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1851. 294 с.
15. Fisher A. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University Press, 1978. 264 p.
16. Pitcher D. An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden: E. J. Brill, 1972. 171 p.
17. McNeill W. Europe's Steppe Frontier 1500–1800. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 171 p.
18. Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1973. 313 s.
19. Галушка А. Військо та військова справа Кримського ханату (XV – перша половина XVII століть). *Історія українського війська*. Харків, 2016. С. 154–187.
20. Громенко С. Попіл Москви: кримський похід 1571 року. Вторгнення 19 березня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/pepel-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-rik-vtorhnennia-hromenko/32325111.html> (дата звернення: 30.09.2025).
21. Громенко С. Попіл Москви: кримський похід 1571 року. Столиця в огні 26 березня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/popil-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-roku-stolytsia-u-vohni-hromenko/32334172.html> (дата звернення: 02.10.2025).
22. Travels of Sir Jerome Horsey. 1856. URL: <https://archive.org/details/russiaatcloseofs20bond> (дата звернення: 02.10.2025).
23. Madariaga I. Ivan the Terrible. First Tsar of Russia. New Haven: Yale University Press, 2005. 484 p.
24. Збагнути Росію. Свідчення очевидців: від Геродота до Кюстіна. Упор. О. Палій. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2022. 400 с.
25. Громенко С. Москва під владою Криму 500 років тому. Кримський смерч 10 жовтня 2021. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymskoye-hanstvo-moskovskoye-knyazhestvo-500-let-nazad-krymsky-smersch/31501097.html> (дата звернення: 04.10.2025).
26. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2016. 299 с.
27. Громенко С. Перша російсько-турецька війна і Крим. Битва за Астрахань. 26 лютого 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyana-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> (дата звернення: 07.10.2025).
28. Varga S., Pap N., Hancz E., Kitanics M. Szigetvár, 1566. Pécs–Szigetvár: Pannon Castrum Kft., 2015. 154 o.
29. Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej. *Spółeczeństwo Staropolskie*. Seria nowa, Tom IV: Spółeczeństwo a wojsko. Warszawa, 2015. S. 88–133.
30. Тимів І. М. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 83–94.
31. Громенко С. Остання битва за Москву. Кримський похід 1591 року. Частина 6. 13 серпня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/khanstvo-pokhid-moskva-1591-6-chastyna-hromenko/32546021.html> (дата звернення: 08.10.2025).
32. Kocowski B. Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego, 1948. 70 s.
33. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Відп. ред. О. Купчинський. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка. 2011. 1075 с.
34. Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego. Tom 2. Sanok: Pollak Karol, 1856. 1064 s.
35. Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. *Український селянин*: Зб. наук. пр. Вип. 12. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. С. 136–139.
36. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.). Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 3. Київ : Ін-т укр. археогр., 1999. С. 76–96.

37. Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 3–19.
38. Вирський Д. Вишневещина: перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 108–124.
39. Громенко С. Нездолання Ока: малі кримські походи на Московію у XVI столітті. Частина 7. 18 Червень 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html> (дата звернення: 07.10.2025).
40. ПСРЛ. Том 8: Продовження Літопису за Воскресенським списком. СПб : Топографія Едуарда Праца, 1859. 313 с.
41. Громенко С. Крим у війні за Казань та Астрахань. 12 листопада 2022. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> (дата звернення: 07.10.2025).
42. ПСРЛ. Т. 29: Літописець початку царства. Олександрівська літопис. Лебедєвська літопис. М. : Наука, 1965. 390 с.

References

1. Gliwa, A. (2019). Niewola branców tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doswiadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego [The captivity of Tatar prisoners from the south-eastern territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century: the experience of violence and its consequences in the form of post-traumatic stress disorder]. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, 125–160. [in Polish].
2. Storozhenko, I. (2004). Voienna doktryna Krymskoho khanstva kintsia XV – seredyiny XVII st. [Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th – mid-17th century]. *Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*: zb. nauk. pr. Kyiv: Deneb. 99–103. [in Ukrainian].
3. Podhorodecki, L. (1987). *Chanał Krymski* [Crimean Khanate]. Warszawa: Książka i Wiedza. 358 s. [in Polish].
4. Kozlovskiy, S.O. (2025). Viisko Krymskoho khanstva u seredyni XV–XVI st.: chyselnist, liudskyi ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. Tom 36(75), № 2. 84–91. [in Ukrainian].
5. Kozlovskiy, S. O. (2025). Artyleriia yak taktychna komponenta viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.) [Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries).]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoryia*. Vyp. 53. Zbirnyk naukovykh prats. Za zah. red. O. A. Melnychuka. Vinnytsia: VDPU. 123–133. [in Ukrainian].
6. Nykiel, B. (2006). Zdrada Bogdana Slupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów) [The betrayal of Bogdan Slupicz in 1551 (circumstances of the capture of Braclaw by the Tatars)]. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6. 29–59. [in Polish].
7. Naima, M. (2016). *Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu)* [Hussein's gardens in excerpts from stories from the West and the East. (Report on Ukraine)]. per. osmansko-turetskoi O. Halenka ta O. Kulchynskoho. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho. 288 s. [in Ukrainian].
8. Herberstein, S. Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled *Rerum moscoviticarum commentarii*. Translated and edited, with notes and introd. by R.H. Major. London Hakluyt Society. 1851–1852. Retrieved from: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>. (date of application: October 5, 2025). [in English].
9. Hvanini, O. (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmatia]. Uporiadkuvav ta perekлав z polskoi Yu. Mytsyk. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. 1004 s. [in Ukrainian].
10. Rudnytskyi, S. (1899). Ruski zemli polskoi korony pry kintsy XV v. Vorozhi napady y organizatsiia pohranychnoi oborony [The Rus' lands of the Polish crown at the end of the 15th century. Enemy attacks and

the organization of border defense]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 31–32. 1–54. [in Ukrainian].

11. Contarini, A. *Travels To Tana And Persia*. (1923). Retrieved from: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> (date of application: October 4, 2025). [in English].

12. PSRL. T.26: Vologodsko-Permskaya letopis [PSRL. T.26: Vologda-Perm Chronicle]. (1959). Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 415 s.

13. Hulevych, V. P. (2013). «Kyivska trahediia» 1482 r.: mify y fakty [«Kyiv Tragedy» of 1482: myths and facts.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. 89–99. [in Ukrainian].

14. PSRL. (1851). T.5: Pskovskie i Sofijskie letopisi [PSRL. T.5: Pskov and Sofia Chronicles]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Eduarda Praca, 294 s.

15. Fisher, A. (1978). *The Crimean Tatars*. Stanford: Stanford University Press. 264 p. [In English].

16. Pitcher, D. (1972). *An Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill. 171 p. [In English].

17. McNeill, W. (1964). *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*. Chicago: University of Chicago Press. 171 p. [In English].

18. *Tarih-i Sahib Giray Han* (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). (1973). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi. 313 s. [in Turkish].

19. Halushka, A. (2016). Viisko ta viiskova sprava Krymskoho khanatu (XV – persha polovyna XVII stolit) [Army and military affairs of the Crimean Khanate (15th – first half of the 17th centuries)]. *Istoriia ukrainskoho viiska*. Kharkiv. 154–187. [in Ukrainian].

20. Hromenko, S. (2023). *Popil Moskvyy: krymskyi pokhid 1571 roku. Vtorhnennia* [The Ashes of Moscow: The Crimean Campaign of 1571. Invasion]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/pepel-moskvyy-krymskyi-pokhid-1571-rik-vtorhnennia-hromenko/32325111.html> (date of application: September 30, 2025). [in Ukrainian].

21. Hromenko, S. (2023). *Popil Moskvyy: krymskyi pokhid 1571 roku. Stolytsia v ohni* [The Ashes of Moscow: The Crimean Campaign of 1571. The Capital in Fire]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/popil-moskvyy-krymskyi-pokhid-1571-roku-stolytsia-u-vohni-hromenko/32334172.html> (date of application: October 2, 2025). [in Ukrainian].

22. *Travels of Sir Jerome Horsey*. (1856). Retrieved from: <https://archive.org/details/russiaatcloseof20bond> (date of application: October 2, 2025). [in English].

23. Madariaga, I. (2005). *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*. New Haven: Yale University Press. 484 p. [in English].

24. *Zbahunty Rosiiu. Svidchennia ochevydtsiv: vid Herodota do Kiustina* (2022). [Understanding Russia. Eyewitness Testimony: From Herodotus to Custin]. Upor. O. Palii. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. 400 s. [in Ukrainian].

25. Hromenko, S. (2021). *Moskva pid vladoiu Krymu 500 rokiv tomu. Krymskyi smirch* [Moscow under the rule of Crimea 500 years ago. Crimean tornado]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/krymskoye-hanstvo-moskovskoye-knyazhestvo-500-let-nazad-krymsky-smirch/31501097.html> (date of application: October 4, 2025). [in Ukrainian].

26. Vyrskyi, D. (2016). *Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (KhVI – seredyna XVII st.)* [Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 299 s. [in Ukrainian].

27. Hromenko, S. (2023). *Persha rosiisko-turetska viina i Krym. Bytva za Astrakhan* [The First Russo-Turkish War and the Crimea. Battle of Astrakhan]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].

28. Varga S., Pap N., Hancz E., Kitanics M. (2015). *Szigetvár, 1566* [Szigetvár, 1566]. Pécs–Szigetvár: Pannon Castrum Kft. 154 o. [in Hungarian].

29. Gliwa, A. (2015). O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej [On the Tatar military in the modern era and the influence of nomads on the settled communities of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Spółeczeństwo Staropolskie*. Seria nowa, Tom IV: Spółeczeństwo a wojsko. Warszawa. 88–133. [in Polish].

30. Tymiv, I. M. (2013). Bytva kniazia Kostiantyna Ostrozkooho z tataramy pid Sokalem (1519 r.) [Battle of Prince Konstantin Ostrozhsky with the Tatars near Sokal (1519)]. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 10. 83–94. [in Ukrainian].
31. Hromenko, S. (2023). *Ostannia bytva za Moskvu. Krymskyi pokhid 1591 roku* [The last battle for Moscow. The Crimean campaign of 1591]. Chastyna 6. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/khanstvo-pokhid-moskva-1591-6-chastyna-hromenko/32546021.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].
32. Kocowski, B. (1948). *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* [Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594]. Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego. 70 s. [in Polish].
33. Strykovskyi, M. (2011). *Litopys polskyi, lytovskyi, zhмudskyi i vsiiei Rusy* [Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and All Russia]. Vidp. red. O. Kupchynskyi. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 1075 s. [in Ukrainian].
34. Bielski, M. (1856). *Kronika polska Marcina Bielskiego* [Marcin Bielski's Polish Chronicle]. Tom 2. Sanok: Pollak Karol. 1064 s. [in Polish].
35. Mykhailiuk Yu. M. (2010). Tatarski nabihy na zemli Pivdennoi Kyivshchyny v ostannii chverti XV – pershii polovyni XVI st. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. pr.* Vyp. 12. Cherkasy: Vydavnytstvo ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2010. 136–139. [in Ukrainian].
36. Lastovskyi, V. (1999). Obloha Cherkaskoho zamku u 1532 r. (iz istorii mizhnarodnykh vidnosyn u Skhidnii Yevropi v 30-kh rokakh XVI-ho st.) [The Siege of Cherkasy Castle in 1532 (from the history of international relations in Eastern Europe in the 1630s)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Tom 3. Kyiv: In-t ukr. arkeohr. 76–96. [in Ukrainian].
37. Tymiv, I. (2017). Tatarski nabihy na ukrainski zemli v 30–40 rr. XVI st. [Tatar raids on Ukrainian lands in the 30s-40s of the 16th century] *Siverianskyi litopys*. № 3. 3–19. [in Ukrainian].
38. Vyrskyi, D. (2015). Vyshnevechchyna: pershi peremohy i pershi soratnyky (1555–1595 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Vyp. 15. 108–124. [in Ukrainian].
39. Hromenko, S. (2023). *Nezdolanna Oka: mali krymski pokhody na Moskoviiu u XVI stolitti*. Chastyna 7. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviiu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].
40. *PSRL. Tom 8: Prodolzhenie Letopisi po Voskresenskomu spisku* [PSRL. Volume 8: Continuation of the Chronicle according to the Voskresensky List]. (1859). SPb: Topografiya Eduarda Praca. 313 s.
41. Hromenko, S. (2022). *Krym u viini za Kazan ta Astrakhan* [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> (date of application: October 7 2025). [in Ukrainian].
42. *PSRL. T.29: Letopisech nachala carstva. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis* [PSRL. T. 29: Chronicler of the Beginning of the Tsardom. Alexander Nevsky Chronicle. Lebedev Chronicle]. (1965). Moskva: Nauka. 390 s.

Стаття надійшла 06.10.2025

Стаття прийнято 21.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025